

СЕЛЯНСЬКА МЕМУАРИСТИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХХ СТ. В ПАРАДИГМІ МІКРОІСТОРІЇ

О. О. Алексєєв

Запорізький національний університет,

oleksijalekseev79@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-1484>

Ключові слова: мікроісторія, селянські мемуарні джерела, міжнаціональні відносини, Південна Україна, мемуари, щоденники.

У пропонованій статті розглянуто інформативні можливості селянських мемуарних джерел Південної України ХХ ст. у контексті мікроісторичних досліджень. Піднято питання залучення селянської мемуаристики до наукових історичних напрацювань у мікроісторичній перспективі, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної та релігійної сфери. Розглядаються питання організації побуту (житло, ведення господарства, харчування), родинні відносини, традиції, дозвілля, суспільні відносини в середині громади, міжнаціональні відносини, взаємодія окремої людини з державними органами, самосвідомість, духовне життя, менталітет, моральні принципи, місцева топоніміка.

PEASANT MEMOIRS OF SOUTHERN UKRAINE OF THE XX CENTURY. IN THE PARADIGM OF MICRO HISTORY

O. O. Alekseev

Zaporizhzhia National University

Key words: microhistory, peasant memoir sources, international relations, Southern Ukraine, memoirs, diaries.

The proposed article examines the informative possibilities of peasant memoir sources of Southern Ukraine of the 20th century. in the context of microhistorical research. The question of the involvement of peasant memoirs in scientific historical developments in a micro-historical perspective is raised, having as its object various problems of its economic, social, cultural and religious spheres. Issues of household organization (housing, household management, food), family relations, traditions, leisure, social relations within the community, international relations, relations of an individual with state mechanisms, self-awareness, spiritual life, mentality, moral principles, local toponymy are considered.

Вочевидь здатність до написання власних мемуарів притаманна кожному з нас не залежно від рівня отриманої освіти, літературних та творчих здібностей. Авторами ж мемуарів ставали переважно люди, що самі були творцями історії: політичні та військові діячі, письменники, музиканти, вчені, митці. Мемуари даної групи піддаються ретельному вивченню та активно залучаються до історичної науки.

Проте, є і інша група мемуарних джерел – мешканців провінції, увага до яких, істориками спостерігається лише останнім часом. Характерною особливістю регіональної мемуаристики є описання деталізації життя. Викладені автором, на перший погляд, мало значимі подробиці з повсякденного та суспільного життя створюють можливості для дослідження історичного та культурного минулого окремих територій. Дозволяють вивчити побут, рівень, стиль життя мешканців провінції (зокрема сільської місцевості), визначити їх поведінку, менталітет, моральні принципи, ступінь соціальної активності, родинні відносини, традиції, простежити інші фактори, що характеризують регіон як цілісну соціокультурну спільноту¹.

У питанні досліджень матеріалів особового походження маємо згадати дисертаційну роботу С. Арабаджи «Повсякденне життя грецького населення

У питанні досліджень матеріалів особового походження маємо згадати дисертаційну роботу С. Арабаджи «Повсякденне життя грецького населення

¹ Литвиненко А. И. Актуальные источники изучения региональной культуры / А. И. Литвиненко // Развитие науки в XXI веке // Материалы международной научной конференции. – Донецк. – 2013. С. 193.

Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект»². Вивчаючи джерела з теми дослідження, автор звернула увагу на матеріали особового походження, серед яких виділила спогади, що висвітлюють особливості буття греків, родинні стосунки, які передають психологічну атмосферу. Автор дійшла висновку, що ці спогади, написані через певний проміжок часу, не в повному обсязі відображають реальну яскраву палітру повсякденності³.

У цьому контексті можемо погодитись із думкою Віктора Живова: «Мікроісторія, апологетом якої стає Гінзбург, якраз і повинна зайняти стежку, яка обереже дослідника від вовчих ям великої історичної панорами, що неминуче позиціонує історика в якості олімпійського споглядача, який за своєю волею, що не вимагає виправдання, розправляє з деталями чи доповнює їх відсутність прийомами художньої винахідливості»⁴.

Зростання рівня зацікавленості вітчизняних дослідників до питань мікроісторії знаходиться у контексті загальноєвропейських трансформацій методологічних засад історичних досліджень, яка проявляється у зверненні до міждисциплінарності, змін інтелектуальних орієнтацій, дослідницьких парадигм і, власне, самої історії. Особливе місце серед цих динамічних зрушень посідає прагнення «повернути» людину в центр історичних досліджень⁵.

Відповідно метою є вивчення інформативного потенціалу селянських мемуарних джерел Південної України XX століття у контексті мікроісторії. Можливостей залучення селянської мемуаристики до наукових історичних напрацювань у мікроісторичній перспективі, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної та релігійної його сфери.

Дослідження питань мікроісторії неможливе без антропологічного виміру, у зв'язку з чим необхідно виділити окремий рівень локалізації – людину. Адже з буденного життя окремих людей формується соціокультурна спільнота. При чому на першому плані постає не «герой», а саме рядова людина, так би

мовити «жива історична тканина» з якої зшивається все історичне полотно. В описі структури буденності, на відміну від інших, політичних, соціальних та економічних структур, людину не можливо перевести в абстракцію, підмінивши її макроісторичними визначеннями. Окрема особистість стає самостійним предметом дослідження як унікальне явище, що реалізує спільні ідеї, спільні норми та спільні стереотипи.

Сучасна історична наука знаходиться на етапі переходу «із загального на одичне, закономірного на випадкове, традиційного на особливе, буденного на виняткове. Виклик кинутий науковцями усталеному розумінню документа, дозволив уникнути однозначного формату істини, а отже, репрезентувати новітні тенденції у вивченні цього соціального феномена та науки про нього»⁶. Подібне «оновлення» дозволило розширити діапазон наукової рефлексії.

Селянська мемуаристика дає нам унікальну можливість побачити та зрозуміти людину, яка була справжнім представником народу у широкому розумінні. Людини, яка доносить до нас думки простого народу, мемуари якої писалися більше для себе та власних нащадків, людина яка не сподівалася, що його праця викличе інтерес науковців, а от же не мала необхідності брехати самій собі та іншим. Відповідно, перед нами постають джерела, що дозволяють вивчати не лише питання побуту, сімейних та релігійних традицій, а й питання моральних принципів, психологічних відмінностей в їх еволюційному розвитку.

Селянські особові писемні джерела дозволяють розглянути різноманіття людських характерів. Аналіз окремих характерів, дає можливість краще зрозуміти ті соціальні відносини, які в певній мірі формували особливості розвитку південноукраїнського краю. Розуміння характерів селян в поєднанні з географічно-культурними та іншими особливостями регіону дозволяє вибудувати схему формування та еволюції нового субетносу який сформувався на терені Степової України.

Уже самі характери перших поселенців, що починають активне заселення краю в XIX столітті стають рушійною силою до виникнення нового регіонального менталітету. Наважитись на те, щоб залишити насиджені місця й переселитися на нові, ще не обжиті та невідомі землі, могли лише енергійні та сміливі люди – пасіонарії; в характері яких домінували, окрім названого, риси волелюбності, відваги, завзятості, впевненості у власних силах та з певною долею авантюризму, впевненістю у власній пра-

² Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст. : джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Маріуполь, 2012. 262 с.

³ Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст. : джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Маріуполь, 2012. 262 с.

⁴ Живов В. Об исторической науке у Карла Гинзбурга [Електронний ресурс] / В. Живов // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 65. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/zh.html>

⁵ Стаховський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень // Історична панорама. – 2014. – Вип. 18. С. 66.

⁶ Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток. – Київ, 2009.

цьовитості. Хист до праці переселенців на Херсонщину відзначав кооператор М. В. Левитський, який згадуючи переселених до регіону греко-католиків відзначав: «На Херсонщині, куди заслані були бувші уніати з Холмщини, я бачив їх і чув од місцевих людей найкращі звідомлення про їх працювитість та чесність»⁷. Й самі автори селянських мемуарних джерел добре пам'ятають своїх предків, які переселилися в південноукраїнські степи, заклавши тут нові села і хутори, родини, власні господарства.

Серед таких предків, засновників родин, можемо згадати колишнього гайдамаку Андрія Рубеля, якого згадує у своїй «Історії...» його нащадок, селянин с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Василівського району Запорізької області) Василь Дмиторович Рубель (1897–1966). Працюючи над власним наративом, який задумувався переважно як історія власного роду й призначався прямим нащадкам, Василь Рубель в контексті опису подій пов'язаних з предком, засновником родини вписує власне родинні легенди у контекст більш широких історичних подій. Стверджуючи, що Андрій Рубель був активним учасником гайдамацького руху, особисто знайомим з Гонтою, Залізником та Калнишевським й після розгрому гайдамаків перебрався на Січ, а після оселився на Полтавщині, звідки його старший син Гаврило й переселився до Малої Білозірки⁸.

Інформацію про пращура козака, що переселився до с. Новогупалівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізького району Запорізької області) з Полтавщини знаходимо в спогадах Миколи Васильовича Молодика (1906–1992). Який, так само як і Василь Рубель вписує родинні перекази та легенди у загально історичні подій, починаючи власні спогади з дати 1654 року та роздумів, що до так званого «возз'єднання» з Росією та місця України в даному процесі⁹.

Не побоявся залишити рідні міста та перебраться на землі сучасної Херсонської області з Курської губернії пращур, ще одного нашого автора Михайла Алексеєва (1893–1986), селянина с. Петрівці Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Новотроїцького району Херсонської області). Який, хоч і дещо скромніше, порівняно з попередніми згаданими

нами авторами, які активно включали загальноісторичні наративи в родинні перекази, починає свої спомини традиційно з оповіді про власного батька та діда¹⁰.

Як бачимо, попри намагання селянських авторів вписати родинні події та легенди пов'язані з засновниками родин в загальноісторичні події, ми передусім маємо їх розглядати в мікроісторичному контексті. Адже, селянська мемуаристика відкриває перед дослідником широкі можливості для вивчення родинних відносин, які панували в південноукраїнському селі наприкінці XIX–XX століть; розглядати еволюційні зміни, що відбувалися на родинному рівні зі зміною поколінь. Виокремити з загально історичного тіла окрему особу, яка в непростих історичних умовах, змагається за власне виживання та виживання своєї родини.

Можливості селянської мемуаристики дозволяють розглядаючи окремі селянські біографії підійти до питання перетворення історії окремої особистості у своєрідну «глобальну мікроісторію», яка методологічно та концептуально буде відмінною від, так би мовити, «глобальної», або «всеохоплюючої» історії. Показати через людину, яка постає перед нами у повному контакті з оточуючим світом, взаємодіє з іншими людьми та соціальним середовищем в різноманітних проявах, з відмінними культурними та інтелектуальними традиціями.

Мікроісторичний підхід дозволяє розглянути особу селянина в повному часовому спектрі. Адже, індивід має не лише сучасне і майбутнє, а й своє особисте минуле, яке його й сформувало. Минуле яке впливало на його долю та вчинки через набутий особистий досвід, досвід колективний та соціально-історичну пам'ять. Відповідно аналіз індивідуальної свідомості та досвіду стає важливим напрямком у мікроісторичних дослідженнях, максимально спрямованих на окрему людину. Виключення даного напрямку наносить непоправної шкоди вивченню та розумінню загально історичних питань.

В даному контексті маємо відзначити, що однією з основних ознак селянської мемуаристики є відсутність штучності, перед нами постає життя простої людини з усіма емоціями, конфліктами, почуттями та життєвими непорозуміннями. Селянські мемуарні джерела дають можливість побачити родинне життя селян Півдня України кінця XIX–XX століття таким як воно було з усією відвертістю та без прикрас. На сторінках рукописів маємо можливість знайти

⁷ Левитський М. В. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк // ЦДІА, Ф. 327. Спр. 540. 31 арк.

⁸ Рубель Василь. Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. С. 107–110.

⁹ Молодик Микола. Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 516 с.

¹⁰ Алексеєв Михайло Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 490 с.

унікальну інформацію про специфіку відносин всередині селянської родини та поза її межами.

Розглядаючи інформативні можливості селянських мемуарних джерел в контексті вивчення родинних відносин, відзначимо, що найбільш інформативним джерелом є «Історія...» Василя Рубеля, написана ним приблизно у 30-ти річному віці в голодну зиму 1932–33 років. Автор не приховує темні сторони своєї сімейної історії та без ідеалізації розповідає про важкі долі своїх рідних, плануючи перепрацювати написані спомини у кіносценарій для постановки трагікомедії з життя власної родини.

Саме у Василя Рубеля ми знаходимо доволі рідкісний для писемних джерел опис перевірки дівочої цноти при підготовці до весілля та можливих наслідків для самої дівчини та її батьків у разі не проходження такої перевірки. З наративу автора стає зрозумілим, що хоча до 30-х років подібна традиція ще існувала, проте вже відходила з житку і сам Василь Рубель ставився до неї як до прояву дикунства, і вважав, що від цього псувалося життя молодих до самої смерті. Досить детальний опис весілля, святкування якого відбувалось протягом кількох днів, знаходимо в мемуарах Олександра Попова¹¹.

Про зміну суспільних настроїв у ставленні до інтимного життя свідчить й щоденник селянина с. Томаківка Дніпропетровської області Івана Ярошенко (1885–1956)¹², з якого видно, що автор змолоду був не аби яким гулякою. Щоденник дозволяє скласти цілий перелік дівчат які до одруження мали стосунки з автором наративу.

Селянські мемуарні джерела у питанні шлюбних відносин засвідчили тенденцію, коли батьки хлопця або дівчини обираючи майбутню наречену, або майбутнього нареченого намагаються вирішити передусім власні матеріальні вигоди; відводячи питання почуттів на другий план, а то й зовсім нівелюючи його. Зокрема, Василь Рубель у своїх мемуарах згадував, що з початком столипінської реформи 1906 року, селяни отримували землю за наступною схемою: якщо на господарство (хату) був один господар, то він отримував землю поблизу слободи, адже він вважався більш незаможним, а якщо на господарство було два і більше чоловіки то їм наділялась земля вже подалі. Тому батькам було вигідно як найшвидше одружити синів, вивівши їх з власної господи¹³.

¹¹ Мемуарна спадщина Попова Олександра Федоровича, 1893 року народження // Архів кафедри джерелознавства та СІД історичного факультету ЗНУ.

¹² Ярошенко Іван. Щоденник. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. 516 с.

¹³ Рубель Василь. Історія... // Мемуари та щоденники. Ча-

3 селянських мемуарів Південної України отримуємо підтвердження, що для періоду кінця XIX – початку XX ст. при укладанні шлюбу домінували більш прагматичні мотиви при обранні пари. В основі укладання шлюбу переважав селянський прагматизм та господарчі інтереси землевласника. Причому вибір шлюбного партнера не був виключно особистою справою. Траплялося, що бажання батьків та симпатії молодих співпадали, а були випадки, коли наречені були змушені підкоритися рішенню батьків та створити родину без яких взаємних почуттів один до одного. Хоча не можна вважати, що шлюб в цей час був виключно господарською угодою, адже окрім економічної вигоди, селяни звертали увагу й на психологічні, естетичні та моральні якості.

Разом з тим на початку XX ст., особливо після подій 1917 року, спостерігаємо інтимізацію питань шлюбу. Адже, вибір партнера стає більш особистою справою. Це пов'язано не лише з змінами у питаннях збільшення середнього віку молодих при вступі до шлюбу, а також збільшенням наполегливості молоді до відстоювання власних вподобань на основі почуттів¹⁴. А й з тими соціально-політичними процесами, що відбувались у державі та руйнували не лише традиційний селянський уклад, а й систему економічних взаємовідносин.

Великий обсяг матеріалу відкриває селянська мемуаристика в галузі родинних відносин, відкриваючи для нас всю складність родинних відносин у південноукраїнському селі між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, близькими та далекими родичами. Дає можливість простежити зміни, які відбувались в середині родини, побачити процеси переходу від патерналістської форми будови родини до більш сучасних форм. Дослідити зміну ролі жінки в системі родинних відносин.

Досить цікаві свідчення про родинні стосунки, які склалися між дівчиною та мачухою, її рідними дітьми, батьком знаходимо в спогадах Антоніни Хелемендик-Кокот, яка втратила рідну матір, ще на першому році власного життя. Простежити еволюційні зміни, що відбувались всередині родини при поступовому переході від домінування чоловіка – батька до більш рівних відносин з зростанням ролі жінки у вирішенні родинних справ¹⁵.

стина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. С. 134.

¹⁴ Качан Ю. В. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст. (Дисертація). Запоріжжя, 2018. Режим доступу: http://phd.znu.edu.ua/page//dis/01_2018/Kachan_dis.pdf

¹⁵ Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька не-

Виходячи з того, що селянська мемуаристика – це передусім розповідь історії окремої родини, питання родинних відносин, в тій чи іншій мірі, піднімається в більшості особових джерел. У спогадах Данила Коншина, жителя с. Більманка (Більмацький район Запорізької області), в частині розповіді про власного батька та матір, простежуються в повній мірі ці тенденції. Він відверто описує конфліктні ситуації, що виникали в їхній родині, власні відносини з матір'ю та батьком. З одного боку він описує батька, як люблячого чоловіка який цурається хитрих людей та шахраїв, з презирством відноситься до крадіїв. З іншого боку, зловживає алкоголем, здатен всю родину залишити без їжі, аби здобути собі гроші на пляшку, б'є та знущається над власною дружиною. Яка змушена періодично звертатися до поліції задля захисту від нього власної родини і з ти між бажанням потім пробачати його¹⁶.

Описувана Данилом Коншином боротьба, яка фактично відбувалася між його батьком та матір'ю з одного боку свідчить, що на початку ХХ століття в селах Південної України все ще переважали патерналістські родинні відносини, проте поступово відбувалися зміни й зростали права жінок в родинних відносинах. По суті, селянська мемуаристика дозволяє розглядати родинні відносини в середині селянських родин кінця ХІХ–ХХ століть, як постійну статуровану боротьбу або гендерні війни, які відбувалися за здобуття вирішальних впливів у власній родині.

Отже, бачимо, що селянські автобіографічні наративи мають величезний джерельний потенціал, адже надають можливість прослідкувати еволюцію поглядів на родину та дошлюбне інтимне життя в селянському середовищі, вивчити родинні відносини. Хоча загальним для всіх рукописів є той факт, що самі автори не ставили собі це за мету, а просто описували своє життя, долі рідних та сусідів¹⁷.

Широкий спектр можливостей селянської мемуаристики відкривається для дослідника й у питаннях вивчення соціальних, побутових відносин в середині сільської громади та розумінні міжетнічних відносин, зокрема формуванні принципів «свій» – «чужий». Одним з яскравих тригерів, що дозволяє розглянути питання міжетнічних стосунків на макрорівні стала Перша світова війна та участь в ній цілого ряду авторів селянських мемуарних джерел (Михайла

Алексєєва, Андрія Рубеля, Олександра Замрії, Івана Ярошенко, Івана Марусенко).

Перша світова війна, в ході рекрутських наборів, створила умови, коли в рамках одного військового підрозділу мусили співіснувати вихідці з різних адміністративних регіонів російської імперії та представники різних національних груп. Дослідження селянської мемуаристики в парадигмі мікроісторичного підходу дозволяє краще зрозуміти взаємини що склалися в рамках однієї селянської верстви з огляду на національні та географічні особливості.

Всю складність та різноманітність міжнаціональних відносин та питань локальної ідентичності в середині російської армії, з погляду селянина, ми можемо дослідити за допомогою мемуарів Михайла Алексєєва. Тут ми можемо розглянути питання розподілу за етнічним та локальним принципом на «свій» – «чужий» та краще зрозуміти стосунки в середині російської армії. Причому, певні його висловлювання за сучасним виміром ми можемо сміливо називати неполіткоректними. Проте сам автор не вкладає жодного негативу в свої висловлювання за національною ознакою. Михайло Алексєєв будучи етнічним росіянином не лише сам спокійно ставиться до того що його товариші по службі називають «кацапом», а й сам застосовує цей термін до іншого росіянина з Пензи¹⁸.

У спогадах Михайла Алексєєва ми бачимо, що для нього, як для селянина, важливим є не так етнічне походження як локальна ідентичність за фактом землі народження. Його розподіл «свій» – «чужий» проходить за лініями «кацап» – «хохол» та «таврические» – «пензенцы», «сибиряки», «москвичи» та ін. Проте, можемо відзначити, що серед «своїх» або «земляків» у Алексєєва простежуються люди різних національних груп: і українців, і росіян, а також представників інших національностей. Однак вони залишаються для нього своїми по принципу походження, принципу землі, що характерно саме для селянської самосвідомості.

Схожий підхід спостерігаємо в мемуарах Олександра Замрії та Івана Ярошенко, які відносять до «своїх» перш за все родичів, потім земляків, не акцентуючи уваги на їх національній приналежності та намагаються триматися разом. Так Андрій Рубель, так само як і Михайло Алексєєв, найбільше шкодує про те що, він змушений був, при зарахуванні в учбову команду, залишити своїх односельців. А Олександр Замрія постійно підтримує зв'язок з

воля. Торонто, 1989. – 360 с.

¹⁶ Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2008. С. 69–70.

¹⁷ Ковальова Ю. В. Семейні історії південноукраїнського регіону переломної доби (досвід інтерпретації селянських щоденників першої третини ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016, вип. 45, том 1. С. 214.

¹⁸ Алексєєв Михайло Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. С. 321.

своїм земляком та сватом, який служить у гарнізоні Царського Села¹⁹.

Наведені приклади свідчать про значні інформаційні можливості селянської мемуаристики у контексті міжнаціональних відносин, соціальних стосунків в селянському середовищі на мікрорівні; розумінню принципів формування земляцтв та відносин в середині них. До «своїх», включених до земляцтв селянськими авторами, часто належать люди як з українськими, так і з російськими прізвищами, і ставлення до них не визначалося принципом етнічної чи національної солідарності. Національне розмежування людей, що належали до земляцтв, на загал, залишається мало артикульованим, віддається перевага принципу спільноти на основі землі, спільного географічного походження.

Проте, дане твердження буде справедливим для періоду Першої світової війни, першої третини ХХ століття. Далі, спираючись на селянські мемуарні джерела, можемо простежувати зміни з поступовим відходом від принципів визначення «свого» за ознакою землі до рівні хиткої рівноваги між ознаками національного та географічного походження. Селянська мемуаристика у парадигмі мікроісторії дозволяє простежити означені еволюційні зміни на рівні окремої особи – селянського автора, що дозволяє краще підійти до розуміння тих міжнаціональних та соціальних процесів, що відбувалися на терені Південної України.

Вже в 20-х – 30-х роках ХХ ст. починає простежуватись інший підхід у розпізнаванні «свій» – «чужий», важливим фактором стає мова. Згадуючи період «розкуркулювання» Антоніна Хелемендик-Кокот, яка була свідком виселення родичів до Сибіру, як родини куркулів. Проводить чітку лінію ми – вони, з одного боку україномовне селянство, з іншого російськомовні міліціонери та комсомольці. Авторкою стверджується, що вона навіть не розуміла, про що вони говорять, підкреслюючи тим самим лінію антагонізму яка пройшла між ними²⁰.

Схожу, й не менш емоційну картину, відправки на заслання знаходимо у спогадах Кузьми Каздоби. Який, як і Антоніна Хелемендик-Кокот звертає увагу на національну відмінність між тими хто відправляє на заслання та тими хто був депортований. «А тим часом сини Московщини в уніформі ГПУ далі приймали заарештовані селянські родини»²¹.

¹⁹ Запрія Олександр. Заповіт своєму поколінню... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. С. 225.

²⁰ Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто, 1989. С. 29.

²¹ Каздоба К. Заметений шлях. Спогади про хресну дорогу

У даному контексті маємо звернути увагу й на широке поле до мікроісторичних досліджень у питанні міжнаціональних стосунків мешканців південноукраїнських сіл на побутовому рівні. Зокрема розглянути причини відсутності великої кількості міжнаціональних конфліктів, адже регіон був досить строкатим за національним принципом і поряд існували німецькі колонії, українські, російські, болгарські села та ін.

Доктор політичних наук, професор Віктор Котигоренко, досліджуючи питання етнічних протиріч, дійшов висновків про безпідставність пошуків якогось специфічного «етнічного підґрунтя» конфліктів. Адже, поліетнічність України є об'єктивною, історично сформованою складовою її суспільних реалій. Наслідком цього стали суттєві відмінності в етнічній структурі, культурній та мовній. Таким чином, в українських умовах не було етнічних конфліктів «у чистому вигляді» – кожен з них поєднував риси різних типів²².

Офіційна історична наука, однією з основних причин відсутності міжнаціональних конфліктів, на терені Південної України наприкінці ХІХ – початку ХХ століть, виділяє досить виважену політику яку проводив офіційний російський уряд. Не допускаючи проявів націоналізму, спалахів міжнаціональних протистоянь та уміло згашаючи їх на початкових етапах. Проте, селянська мемуаристика підводить нас до думки, що відсутність конфліктів передусім була викликана великою кількістю вільних земель, що унеможливило одну з основних причин суперечностей між селянами – поділ земельних наділів.

Хоча, про повну безконфліктність на національно-етнічній основі казати не можемо, адже з початком ХХ століття суперечки на національному ґрунті почали стрімко зростати. Василь Рубель у своїй «Історії...» наводив факти суперечок, що переходили до бійок між українськими чумаками та росіянами, згадує про конфлікти українських селян з німецькими колоністами та татарами. А торкаючись питання революційних подій ХХ століття відзначає, що в цей час всі згадали хто козак, а хто чорнявий, і чий це степи. Пригадує, що на ярмарках «кацапські» торговці, знаходячись на українській землі, насміхалися з українських селян та чумаків. Єврейське населення, Василь Рубель звинувачує у насадженні серед населення українських сіл горілчаної залежності заради отримання власної матеріальної вигоди²³.

розкуркулених. Мюнхен-Аделаїда, 1974. С. 13.

²² Котигоренко В. Етнічні потиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – Київ, 2004. С. 73–76, 631.

²³ Чоп В. М. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя, 2005. С. 56.

У спогадах Антоніни Хелемендик-Кокот «Колгоспне дитинство й німецька неволя», знаходимо підтвердження про певну розповсюдженість антиєврейських настроїв серед старшого покоління, яким, відносно, до авторки був і Василь Рубель. Вона згадує, що у середовищі старших людей була розповсюджена думка, що євреї завжди вислужувалися перед кожними режимами й не давали жити нашому народу. Стягуючи на користь держави різні податки та займаючи керівні державні посади²⁴.

Цінним джерелом у контексті міжетнічних відносин стали мемуари «Херсон и его жители» Й. Н. Векслера²⁵. Векслери – відома в Херсоні єврейська лікарська родина, яка належала до верхівки суспільства.

Загострення міжнаціональних відносин, на тлі ослаблення державних інституцій восени 1917 року, почали зростати проти єврейські настрої, «...чому сприяли і економічні чинники. На ґрунті спекуляцій щодо єврейських визисків поступово стало підігріватись невдоволення місцевого українського населення»²⁶, що призвело до поширення єврейських погромів. Намагаючись реагувати на загострення між етнічних конфліктів 2 жовтня 1917 року, секретаріат міжнаціональних справ докладав Секретаріату Центральної Ради про створення спеціальної комісії у справі боротьби з погромами²⁷.

Негативне ставлення до єврейського населення Т. Гунчак розглядає не лише як між етнічний конфлікт, а як прояв більш глибоко розколу між селом і містом. «В ході боротьби за незалежність, – вказує Гунчак, – особливо починаючи з осені 1918 року, українці, яких підтримувало в основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробували взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом»²⁸.

²⁴ Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто, 1989. С. 137.

²⁵ Векслер Й. Н. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем-У, 2006. Т. 9. Ч. 2.

²⁶ Крічкер О. Ю. Діяльність єврейської самооборони в містечках Правобережної України у часи Української революції // Історичний архів. Наукові студії. – Вип. 8. – Миколаїв. 2012. С. 41.

²⁷ Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 1996. – (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – Т. 1: 4 березня- 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К. : [б.в.], 1996. С. 331.

²⁸ Гунчак, Тарас. Симон Петлюра та євреї / Тарас Гунчак. –

Не відстає, у питанні негативного ставлення до євреїв, від селянина українського походження Василя Рубеля й етнічний росіянин Михайло Алексєєв. Який з відвертим презирством згадує євреїв, що тікали від наступаючої німецької армії 1941 року повз його село. Відзначаючи, що серед євреїв втікачів він бачив й молодих людей, які замість того щоб йти до війська, тікають і від німців і від вже оголошеної мобілізації. І це в той час коли українські селяни йшли копати протитанкові рови, а їх діти йдуть на призовні пункти²⁹.

Досить впевнено можемо казати, що міжнаціональні конфлікти, які посилювалися після революційних подій 1905 та 1917 років, не виникли раптово, їх основа закладалася значно раніше й часто походила ще з рівня побутових відносин. Зокрема непорозуміння, які виникали, у ще одній цікавій для нас, з огляду мікроісторичних досліджень, темі відносин між господарем та найманим працівником.

Аналіз біографій авторів селянських мемуарних джерел, дозволяє зробити висновок, що більшість досліджуваних авторів походили з середняцьких, або бідних родин, відповідно ще з дитячого віку змушені були не лише допомагати у власному господарстві, а й йти у найми до більш заможних селян. Звертає на себе увагу і той факт, що ми фактично не бачимо можливостей, які б дозволили селянам кардинально змінити своє матеріальне становище. Громадський діяч з херсонщини М. С. Ольховий у своїх мемуарах «Роздуми про прожите» в яких зупиняється й на питанні про нелегке життя українського селянства писав: «...отцу не везло в жизни. Как ни старался он стать «хорошим» хозяином, у него не получилось»³⁰. Матері довелось батрачити, а мрії вирватися з скрутного матеріального становища так і не справдилися.

Одними з найбільш цікавих для нас джерел, у питанні вивчення відносин між найманим працівником та господарем, є спогади Данила Коншина, якому довелось попрацювати в німецькому господарстві, у грека, українця та на власних родичів. Залежно від господаря, на якого доводилось працювати, найманий працівник міг або добре заробити та отримати додаткові дарунки або натерпітися і фактично залишитись ні з чим. Траплялися й випадки рукоприкладства до наймитів з боку господаря. Досить яскраво описує Данило Коншин свою роботу у наймі в

Київ: Либідь, 1993. – 46, [1] С. 14.

²⁹ Алексєєв Михайло. Спомини. // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя, 2005. С. 636.

³⁰ Ольховой Н. С. Размышления над прожитым // Державний архів Херсонської області Ф. Р. 3654. Оп. 1. Спр. 1. арк. 4.

німецькій колонії Марієнфельд, тут й постійна тяжка праця, й погане харчування іржавим оселедцем та картоплею, й воші через відсутність прання та можливостей для власної гігієни, й рукоприкладство за дрібні провини.

Бували випадки конфліктів між найманим працівником та роботодавцем з відверто етнічним забарвленням. Данило Коншин згадував, як потрапив в незручну ситуацію, коли працюючи у родині греків та не знаючи, традицій їхнього харчування понад норми з'їв їжі. За що наслухався й про те, що забрав харчі у дитини, й що так лише «свині та хохли» роблять³¹.

Проте, селянські мемуарні джерела містять й позитивну оцінку співіснуванню українських селян та іноземних колоністів. Виходець з села Садового Новомиколаївського району Запорізької області Олександр Ткаченко відзначав, що наймана праця у колоністів хоча й була важкою, проте дозволяла перейняти досвід нових підходів до ведення господарства³².

Як бачимо селянська мемуаристика дає досить великий обсяг матеріалів, відсутніх в інших видах джерел, не лише до питання відносин між найманим працівником та господарем, а й до проблеми міжнаціональних відносин. Відзначаємо, що питання етнічної належності знаходило свої прояви не лише в суто національному аспекті розпізнавання «свій – чужий», а й чисто побутових моментах.

Доволі унікальну інформацію містять селянські мемуарні джерела в питанні будівництва та використання житлових та господарських будівель. Адже житло є найважливішою частиною селянського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Здавна, хата була для селянина всім: і оселею, і храмом, і рідним краєм. Для селянської родини вона була тим центром навколо якого обертався весь їх Всесвіт, тим найкращим місцем на землі, навколо якого було все рідне. Селянські мемуарні джерела, дозволяють нам дослідити не лише принципи будівництва житла, сформувані уявлення про його стан та функціональне використання, а й психологічно-емоційне ставлення селянина до власної оселі.

Селянські мемуари надають досить великий обсяг інформації, щодо технології зведення житла, планування приміщень та матеріалів які використовувались при будівництві. Простежуються й еволюційні переходи від перших, тимчасових споруд – землянок

до капітальних будівель з залученням більш технологічних матеріалів. Описуються факти обміну та купівлі – продажу сільських садіб.

З початком активного заселення краю, в умовах фактичної відсутності будь якої інфраструктури, першими помешканнями для житла стають землянки. У своїх споминах Данило Коншин, переповідаючи родинні перекази згадував, що перші переселенці, що прибули до його рідного села Більманка (колишній Куйбишевський, теперішній Пологівський район Запорізької області) опинились фактично посеред голого степу, й першою справою приступили до будівництва землянок та облаштування тимчасового житла.

Землянку, як перше житло, згадує й Олександр Попов «мати моя та ще три брати народилися в землянці, а 1877 року збудували будинок на кам'яному фундаменті». Автор наводить приклади матеріалів, що були використанні при будівництві, описує споруди та технологію будівництва, звертаючи увагу не лише на будинок а й прибудинкову територію³³.

Землянка, як найпростіша споруда зберігається й в більш пізніх періодах. У вже згаданого Данила Коншина, знаходимо опис будівництва землянки як житла, вже за його життя, в 1909 році, коли доля занесла їхню родину до Сибіру. Тимчасову споруду, автор описує як яму в півметра глибиною та стінами з метр висотою на які поклали зверху дерево та засипали землю притрусивши травою. Збудувавши приміщення з однією кімнатою без вікон та дверей «и живем как цыгане в шалаше»³⁴.

В продовження століпінської аграрної реформи, в рамках протипожежних заходів, в 1912 року селяни отримали змогу покращити свої житлові умови отримавши 300 карбованців безвідсоткового кредиту від держави на вогнестійке будівництво. Враховуючи, що для селян на той час це була значна сума грошей, та те що оформлення займу було досить легким та з трирічним відтермінуванням повернення, велика кількість селян отримала дані кредити.

Проте, особливих змін в питанні технологій житлового будівництва селянами Півдня України видача кредитів на вогнестійке будівництво не призвело. За свідченням Василя Рубеля, селяни охоче отримували дані кредити, проте використовували їх по різному. Дехто «прогуляв» отримані гроші, деякі вклали їх у розвиток господарства придбавши сільськогосподарську техніку, на будівництво кредит був використа-

³¹ Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2008. С. 92–94.

³² Ткаченко О. Етнографічні етюди з побутового життя наддніпрянців у ХХ столітті. Монреаль (Канада), 1993. С. 57.

³³ Мемуарна спадщина Попова Олександра Федоровича, 1893 року народження // Архів кафедри джерелознавства та СІД історичного факультету ЗНУ.

³⁴ Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2008. С. 85.

ний одиницями, та й то в більшості створивши лише видимість для відводу очей перевіряючих³⁵.

При будівництві використовувались переважно матеріали, які селяни могли отримати безкоштовно, найбільш розповсюдженим матеріалом був саман (напівобпалена цеглина із суміші глини, соломи та піску), дах – дерево покрите соломною або очеретом. У того ж Василя Рубеля знаходимо цікаву думку його родича Кузьми Рубеля, яка може слугувати основою для багатьох мікроісторичних досліджень у питанні селянського житла Півдня України: «Нема гірш нічого, як строїть хату, робити земляну роботу»³⁶.

Як бачимо селянська мемуаристика Південної України надає досліднику значні інформаційні можливості у питаннях суспільних, міжнаціональних та родинних відносин, питаннях організації побуту та житла. Не менш цінну історичну інформацію з даних джерел маємо і в галузі громадського дозвілля, народних традицій, обрядовості та календарних свят. Привертають до себе увагу питання ролі у громадському житті церкви та релігійних відносин.

Селянськими авторами подаються унікальні етнографічні матеріали, деякі з них, як наприклад описи весільної обрядовості у мемуарах Василя Рубеля, відсутні в працях класичного народознавства. Описані весільні традиції, значно відрізняються від того романтичного образу, що подекуди створюють праці з етнографії, адже перед нами постають звичайні люди, що вміли та любили випити й співати сороміцькі пісні. Або інформацію того ж Василя Рубеля та Михайла Алексєєва про практику продажу селянами дерев'яних церков більш бідним сусіднім селам, чого ми не зустрічаємо в інших регіонах.

Значний обсяг інформації, до матеріалів народознавства, можуть додати спогади Сергія Сало. Завдяки тому, що автор значну увагу приділяє споминам свого дитинства та юнацтва присвятивши їм перші сім зошитів з одинадцяти, хронологічно з 1903 (1904) до 1918 року, ми отримуємо унікальні матеріали з традицій та організації побуту селян Південної України у добільшовицький період. Тут і тексти пісень, й релігійні обряди, описи забав та ігор.

Сергій Сало дає описи, про те як проходив звичайний день селянської родини, розписує які побутові обов'язки покладалися на окремих членів родини. Детально описує святкування релігійних свят,

зокрема «Іордана» та Різдва. Частина своїх спогадів виділяє в окремий розділ, який називає «Наші забавки, ігри та іграшки». Фактично перед нами постає щаслива дитина, життя якої повне веселощів та розваг, незважаючи на те, на які важкі часи випало його дитинство, та на ту важку селянську працю яка хоч і не в повній мірі, та все ж покладалась і на нього.

Матеріали до вивчення побуту, традицій відзначення свят, родинних відносин та шкільного життя в селах, широко представлені у споминах Антоніни Хелемендик-Кокот. Вона не лише згадує факти свого життя, а й намагається провести аналіз змін, які відбулися у селянському повсякденні під впливом насадження радянської ідеології. Зокрема, порівнюючи, якими були свята в селах у перші роки після Голоду 1932–1933 років з оповідями, що чула від старшого покоління про те, як відзначали свята ще за царського уряду³⁷.

Цікаві сюжетні напрямки з описами повсякденного життя та яскравими описами народних традицій, маємо в споминах Євгена Чикаленко. Цікавими для збирачів народних традицій та етнографів, можуть бути його описи селянської обрядовості. Зокрема, опис гадання дівчатами на «Андрія» за допомогою дворового пса, що наводить в своїх споминах Чикаленко, наврядчи ми зустрінемо в інших видах джерел³⁸.

Загалом, розглядаючи можливості селянської мемуаристики Південної України ХХ століття у мікроісторичному контексті можемо дійти до наступних висновків:

По-перше, значимість мікроісторичного підходу в наукових дослідженнях визначається тим, що дозволяє беручи до уваги окремі долі людей, відтворювати простір соціуму який формується під впливом окремих особистостей або груп й впливає на долю тих самих особистостей. Створюючи таким чином «вікно» можливостей та причин, в тому числі випадковостей, які створюють історичний вибір;

По-друге, мікроісторичні дослідження в частині біографічного або автобіографічного підходів дозволяють розглянути питання ступеня особистої свободи вибору особи в заданих умовах історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставин;

По-третє, дозволяють краще зрозуміти логіку дій, які формують історичне тіло, людини в звичайних умовах та умовах підвищеної небезпеки, зокрема виживання в умовах війни, революцій, голоду та терору;

³⁵ Рубель Василь. Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. С. 152.

³⁶ Рубель Василь. Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя, 2005. С. 129.

³⁷ Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто, 1989. С. 93–94.

³⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) = The Memoirs / Євген Чикаленко; [передм. В. Дорошенка]. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. – 502, [2] с. : портр. С. 44.

По-четверте, дає можливість розглядати історичні події як «історію знизу», даючи право голосу «маленькій людині»;

По-п'яте, надає велику кількість фактичного матеріалу, часто відсутнього у народознавстві в напрямку організації побуту, родинних відносин, традицій, соціальних та міжетнічних відносин та ін;

Мікроісторичні дослідження, дають можливість подолати елементи снобізму який, ще певною мірою зберігається у відношенні до людей, на перший погляд, непримітних, вихідців з села з невисоким рівнем освіти. Роблять свій внесок у визнання того, що людина минулого не так вже й відрізнялася від нас у своїх прагненнях, почуттях, переконаннях.

References

- Alekseev Mykhailo Memories. // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 2. – Zaporizhzhia, 2005. 490 p.
- Arabadzhi S. S. Everyday life of the Greek population of the Northern Azov region of the late 18th – early 20th centuries. : source science aspect : diss. ... candidate history Sciences: 07.00.06. Mariupol, 2012. 262 p.
- Bezdrabko V. Documentary studies in Ukraine: institutionalization and modern development. – Kyiv, 2009.
- Veksler I. N. Kherson and its inhabitants // Sources of the history of Southern Ukraine. Zaporizhzhia: Tandem-U, 2006. Т. 9. Part 2.
- Gunchak, Taras. Simon Petliura and the Jews / Taras Hunchak. – Kyiv: Lybid, 1993. – p. 46, [1]
- Zhivov V. On the historical science of Karl Ginzburg [Electronic resource] / V. Zhivov // Novoe literaturnoe obozrenie. – 2004. – No. 65. Access mode: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/zhl.html>
- Zamria Oleksandr. A testament to his generation... // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 2. – Zaporizhzhia, 2005. 516 p.
- Kazdoba K. The observed path. Memories of the way of the cross of the dispossessed. Munich-Adelaide, 1974. – 367 p.
- Kachan Yu.V. The evolution of the peasant family of the southern Ukrainian region in the context of the modernization processes of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century. (Dissertation). Zaporizhzhia, 2018 Access mode: http://phd.znu.edu.ua/page//dis/01_2018/Kachan_dis.pdf
- Konshin D. Story about my life... / Foreword by S. Shevchuk. – Zaporizhzhia, 2008. 272 p.
- Kotygorenko V. Ethnic contradictions and conflicts in modern Ukraine: a political concept. – Kyiv, 2004.
- Krichker O. Yu. Jewish self-defense activities in the towns of Right-Bank Ukraine during the Ukrainian Revolution // Historical Archive. Scientific studies. – Issue 8. – Mykolaiv. 2012.
- Levitskyi M. V. Memories from the past. Autobiographical sketch // TsDIA, F. 327. Spr. 540. 31 sheets.
- Lytvynenko A. I. Actual sources of study of regional culture / A. I. Lytvynenko // Development of science in the 21st century // Materials of the international scientific conference. – Donetsk. – 2013. 193 p.
- Memoir legacy of Oleksandr Fedorovych Popov, born in 1893 // Archives of the Department of Source Studies and the Department of History of the Faculty of History of ZNU.
- Molodik Mykola. Memories // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 2. – Zaporizhzhia, 2005. 516 p.
- Olkhovoy N. S. Razmyshleniya nad zzhitym // State archive of the Kherson region F.R. 3654. Op. 1. Ref. 1. 347 sheets.
- Rubel Vasyl History... // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. Zaporozhye, 2005. 484 p.
- Stakhovsky O. Microhistory as a direction of historical research // Historical Panorama. – 2014. – Issue 18. p. 66.
- Tkachenko O. Ethnographic sketches from the everyday life of the Dnieper people in the 20th century. Montreal (Canada), 1993. – 262 p.
- Ukrainian Central Council: documents and materials: In 2 vols. / Nats. Acad. of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. – Kyiv: Nauk. opinion, 1996. – (Sights of the history of Ukraine. Ser. V. Sources of recent history). – Vol. 1: March 4 – December 9, 1917 / edited by V. F. Verstyuk [etc.] ; resp. ed. V. A. Smolii [and others]. – K.: [b.v.], 1996. – 589 p.
- Chikalenko E. Spogady (1861–1907) = The Memoirs / Yevhen Chikalenko; [prev. V. Doroshenko]. – New York: Ukr. Vilna Acad. Science in the USA, 1955. – 502, [2] c. : portrait
- Chop V. M. Peasant manuscripts of Southern Ukraine as a historical source // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 1. – Zaporizhzhia, 2005. 484 p.
- Helemendyk-Kokot A. Collective farm childhood and German slavery. Toronto, 1989. – 360 p.
- Yaroshenko Ivan Diary. // Memoirs and diaries. Part 1 / Compilers: A. Boyko, S. Plokhii / Forewords: S. Plokhii, A. Boyko, V. Chop, V. Milchev // Sources of the history of Southern Ukraine. Volume 5. Book 2. – Zaporizhzhia, 2005. 516 p.